

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA “VAQT” KONSEPTINING
METAFORIK IFODALANISHI: QIYOSIY-KOGNITIV TAHLIL**

Ibragimova Nigora Islamovna

SamDPI o'qituvchisi, PhD

Jurakulova Nigora

Samarqand shahar 13-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o'zbek tillarida «vaqt» konseptining metaforik ifodalanishi konseptual metafora nazariyasi asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Vaqtning moddiy resurs, harakatlanuvchi obyekt, fazoviy munosabat va faol subyekt sifatida tasavvur etilishi tanlangan til birliklari misolida yoritiladi. Tahlilda metaforik modellarning umumiyliigi bilan ularning leksik ifodasi va kontekstual ma'nosi o'rtasidagi farq ajratiladi. Har ikki tilda vaqtni sarflash, tejash, yo'qotish, uning o'tishi va yaqinlashishini ifodalovchi birliklar mavjudligi umumiy kognitiv modellarni ko'rsatadi. Shu bilan birga, konseptual yaqinlik har doim ham so'zma-so'z tarjima yoki bir xil uslubiy ta'sirni ta'minlamasligi asoslanadi. Maqola nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo'lib, uning xulosalari misollarning semantik talqiniga asoslanadi; metaforalar chastotasi yoki milliy tafakkurning ustuvor xususiyatlari haqida statistik da'volar ilgari surilmaydi.*

Kalit so'zlar: *vaqt konsepti, konseptual metafora, kognitiv tilshunoslik, qiyosiy tahlil, manba soha, maqsad soha, fazoviy model, metaforik ko'chirish, lingvomadaniy xususiyat.*

Kirish

Vaqt inson tajribasini tartibga soluvchi asosiy kategoriyalardan biridir. Inson voqealarni eslash, hozirgi holatni baholash va kelajakni rejalashtirish jarayonida vaqt munosabatlari tayanadi. Biroq vaqtni moddiy predmet kabi bevosita ushlash yoki uning chegaralarini ko'z bilan kuzatish mumkin emas. Shu sababli uning davomiyliigi, ketma-ketligi va inson hayotidagi ahamiyati ko'pincha

harakat, masofa, moddiy boylik hamda inson faoliyatiga oid tushunchalar orqali ifodalanadi.

Ingliz tilidagi *spend time, save time, time flies* birliklari bilan o'zbek tilidagi *vaqt sarflamoq, vaqtni tejamoq, vaqt uchib o'tadi* ifodalari vaqtning turli tajriba sohalari vositasida anglanishini ko'rsatadi. Bunday birliklarda metafora nutqning obrazlilikini kuchaytirish bilan birga, mavhum tushunchani muayyan munosabatlar asosida idrok etish imkonini ham yaratadi.

Tadqiqotning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida vaqtga oid metaforik ifodalarning konseptual asoslarini aniqlash, ularning semantik o'xshashliklari va farqlarini qiyoslashdan iborat. Asosiy savol quyidagicha qo'yiladi: ikki tilda vaqtni tushuntirish uchun qanday manba sohalari qo'llanadi va umumiy metaforik model konkret til birliklarida qanday shakllarda namoyon bo'ladi?

Nazariy asoslar

Konseptual metafora nazariyasida metafora bir tushuncha sohasini boshqa tushuncha sohasi vositasida anglash mexanizmi sifatida izohlanadi. G. Lakoff va M. Johnson metaforani kundalik tafakkur va til faoliyati bilan bog'lab, insonning jismoniy hamda ijtimoiy tajribasi mavhum tushunchalarni anglashga asos bo'lishini ko'rsatadilar [Lakoff, Johnson, 1980]. Mazkur yondashuv vaqtga oid ifodalarni alohida ko'chma ma'noli birliklar sifatida emas, o'zaro bog'langan konseptual munosabatlar doirasida tekshirish imkonini beradi. press.uchicago.edu

Metaforik munosabatda **manba soha** tushunishni ta'minlovchi nisbatan aniq tajriba sohasini, **maqsad soha** esa shu tajriba orqali izohlanadigan tushunchani bildiradi. Masalan, *vaqtni tejamoq* ifodasida vaqt maqsad soha, cheklangan resursdan foydalanish tajribasi esa manba soha vazifasini bajaradi. Tejash harakati vaqtni saqlab qo'yiladigan jism sifatida mavjud deb hisoblashni talab qilmaydi; u mavjud muddatdan unumli foydalanish mazmunini shakllantiradi.

Vaqt va makon o'rtasidagi kognitiv munosabat L. Boroditsky tadqiqotida eksperimental asosda tekshirilgan. Muallifning natijalari fazoviy munosabatlar vaqt haqida fikrlashda ishtirok etishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, vaqtga oid odatiy tushunchalar shakllangach, har bir temporal mulohaza uchun fazoviy tasavvurni

qaytadan faollashtirish shart emasligi ta'kidlanadi [Boroditsky, 2000]. Bu xulosa odatiy vaqt ifodalarining metaforik asosga ega bo'lsa-da, kundalik muloqotda yangicha obraz sifatida sezilmasligini tushuntirishga yordam beradi. [PubMed](#)

Metaforaning madaniy jihatini o'rganishda umumiylik va variativlikni birgalikda hisobga olish zarur. Z. Kövecses metaforik tafakkurdagi madaniyatlararo hamda bir madaniyat doirasidagi farqlarni tadqiq qiladi [Kövecses, 2005]. Ushbu yondashuvga tayangan holda, ikki tilda o'xshash metaforalar mavjudligi ularning barcha vaziyatlarda aynan bir xil qo'llanishini anglatmasligini nazarda tutish mumkin. [cambridge.org](#)

Tadqiqot materiallari va metodlari

Maqola sifat tahliliga asoslangan nazariy-qiyosiy tadqiqot sifatida tuzildi. Material sifatida vaqtning qiymati, davomiyligi, harakati va ta'sirini ifodalovchi inglizcha hamda o'zbekcha birliklar tanlandi. Misollar konseptual munosabatlarni tushuntirish uchun keltirilgan bo'lib, ular muayyan korpusdan olingan reprezentativ tanlanma sifatida taqdim etilmaydi.

Tahlilda semantik izohlash, konseptual modellash va tillararo qiyoslash usullari qo'llanadi. Har bir birlikda vaqtga bog'langan so'zning asosiy ma'nosi bilan temporal kontekstdagi ma'nosi taqqoslanadi. Mazkur yondashuv Pragglejaz Group taklif etgan metaforani aniqlash tartibining asosiy tamoyiliga — kontekstual va asosiy ma'nolar munosabatini tekshirishga — tayanadi [Pragglejaz Group, 2007]. Biroq maqolada to'liq korpus annotatsiyasi yoki mustaqil ekspertlararo tekshiruv o'tkazilgani da'vo qilinmaydi. [lancaster.ac.uk](#)

Qiyoslashda uch jihat farqlanadi: birlikning asosida yotgan konseptual model, ushbu modelning leksik-grammatik ifodasi va nutqdagi baholovchi mazmuni. Bunday farqlash tashqi jihatdan o'xshash ifodalar orasidagi semantik tafovutlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Vaqtning qimmatli va cheklangan resurs sifatida ifodalanishi

Ingliz va o'zbek tillarida vaqt inson ixtiyoridagi, muayyan maqsadga yo'naltiriladigan resurs sifatida ifodalanishi mumkin. Quyidagi birliklar bu munosabatni ko'rsatadi:

Inglizcha ifoda	O'zbekcha muqobil	Konseptual mazmun
<i>spend time</i>	vaqt sarflamoq	Vaqtdan muayyan faoliyat uchun foydalanish
<i>save time</i>	vaqtni tejamoq	Zarur vaqt miqdorini kamaytirish
<i>waste time</i>	vaqtni behuda sarflamoq	Vaqtdan samarasiz foydalanish
<i>lose time</i>	vaqt yo'qotmoq	Mavjud vaqt imkoniyatidan ayrilish
<i>give someone time</i>	birovga vaqt bermoq	Faoliyat uchun muddat yoki imkoniyat ajratish

Ushbu birliklarni **VAQT — CHEKLANGAN RESURS** modeli doirasida birlashtirish mumkin. Resursdan foydalanish tajribasining sarflash, tejash, taqsimlash va yo'qotish kabi jihatlari vaqtni baholashga ko'chiriladi. Natijada vaqt faqat voqealar davomiyligini o'lchovchi kategoriya bo'lib qolmay, inson faoliyatining samaradorligi bilan bog'lanadi.

Bu yerda resurs va pul metaforalarini to'liq tenglashtirish maqsadga muvofiq emas. *Spend time* ifodasi moliyaviy tajriba bilan yaqin aloqador bo'lsa-da, vaqtni ajratish yoki vaqt yetishmasligini ifodalovchi barcha birliklar bevosita pulni nazarda tutmaydi. Shu sababli **VAQT — PUL** modelini vaqtning resurs sifatidagi kengroq konseptuallashuvining muayyan ko'rinishi deb talqin qilish mumkin.

Ingliz tilidagi *Time is money* va o'zbek tilidagi *Vaqt — oltin* ifodalari vaqtning qadrini ta'kidlaydi. Biroq ularning obrazli asosi bir xil emas: birinchisida iqtisodiy qiymat va hisob-kitob, ikkinchisida esa qimmatbaho modda obrazi oldinga chiqadi. Ular ayrim kontekstlarda funksional muqobil bo'lishi mumkin, ammo bu holat to'liq leksik yoki semantik ayniyatni anglatmaydi.

Mazkur misollar o'zbek tilida ham vaqtning resurs sifatida ifodalanishini ko'rsatadi. Shuning uchun ingliz tilidagi vaqt tasavvurini faqat iqtisodiy, o'zbek tilidagini esa faqat ma'naviy qadriyatlar bilan izohlash yetarli asosga ega emas.

Vaqtning harakat orqali konseptuallashuvi

Vaqtga oid metaforalarning yana bir guruhi harakat tajribasiga tayanadi. Bunda vaqt yoki voqea kuzatuvchiga yaqinlashayotgan, undan uzoqlashayotgan yoxud uning yonidan o'tayotgan obyekt sifatida tasavvur qilinadi.

Time flies va *Vaqt uchib o'tadi* ifodalarida vaqtning tez o'tishi parvoz bilan bog'lanadi. Bu birliklar ko'pincha inson sezgan davomiylikni ifodalaydi: muayyan mashg'ulotga berilgan kishi vaqtning qanday o'tganini sezmay qolishi mumkin. Shunday qilib, harakat tezligi vaqtning subyektiv bahosini ifodalashga xizmat qiladi.

The holidays are approaching va *Ta'til yaqinlashmoqda* misollarida kelajakdagi voqea kuzatuvchi tomon harakatlanayotgandek tasvirlanadi. *The years passed* va *Yillar o'tib ketdi* birliklarida esa vaqt davrining ortda qolishi o'tish harakati orqali anglatiladi. Bu misollarni **VAQTNING O'TISHI — HARAKAT** umumiy modeli doirasida talqin qilish mumkin.

Boshqa holatlarda harakatlanuvchi unsur sifatida inson yoki jamoa namoyon bo'ladi: *We are approaching the end of the year* — *Biz yil oxiriga yaqinlashmoqdamiz*. Bu ifodada yil oxiri yo'ldagi manzilga o'xshatiladi. Demak, tashqi mazmun jihatidan yaqin bo'lgan temporal tasvirlar turli nuqtayi nazarlarga tayanishi mumkin: birida voqea insonga yaqinlashadi, ikkinchisida inson voqea tomon harakatlanadi.

Ikki modelni farqlash vaqt metaforalarini faqat fe'llar ro'yxati orqali tahlil qilish yetarli emasligini ko'rsatadi. Gapdagi harakat subyekti va kuzatuv nuqtasi ham hisobga olinishi zarur.

Fazoviy munosabatlar va vaqt davomiyligi

Vaqtning fazoviy ifodalanishi old-orqa, yaqin-uzoq va uzun-qisqa munosabatlari orqali ham yuzaga chiqadi. Ingliz tilidagi *a long time* bilan o'zbek tilidagi *uzoq vaqt* birikmalari davomiylikni fazoviy o'lchov yordamida ifodalaydi. *A short time* va *qisqa vaqt* birliklarida ham vaqt miqdori uzunlikka oid belgi orqali tushuntiriladi.

Qiyoslash leksik tanlovdagi farqni ochib beradi. Ingliz tilidagi *long*

sifatining mazkur birikmadagi tabiiy o'zbekcha muqobili *uzun* emas, odatda *uzoq* bo'ladi. Demak, ikki tilda bir xil konseptual bog'lanish mavjud bo'lsa ham, uning ifodasi so'zma-so'z mos kelmasligi mumkin.

The difficult days are behind us va *Qiyin kunlar ortda qoldi* ifodalarida tugallangan davr orqa makonga joylashtiriladi. *We have many years ahead of us* hamda *Oldimizda hali ko'p yillar bor* birliklarida kelajak oldingi makon orqali tasavvur qilinadi. Biroq bunday misollar barcha temporal birliklar yagona old-orqa tizimiga qat'iy bo'ysunadi, degan xulosaga asos bo'la olmaydi.

Masalan, o'zbek tilidagi *bundan oldin* ifodasi avvalgi vaqtni anglatadi, *oldimizdagi kunlar* esa kelajakni bildiradi. Bir xil fazoviy asosning turli temporal ma'nolarda qo'llanishi tayanch nuqta bilan bog'liq: voqealarning ketma-ketlik tartibi va insonning kelajakka yo'nalgan holati bir xil munosabat emas. Shu bois fazoviy so'zning ma'nosi butun konstruksiya doirasida aniqlanishi lozim.

Vaqtning shaxslantirilishi

Vaqt ayrim ifodalarda ta'sir ko'rsatuvchi, natijani ochib beruvchi yoki inson kechinmalarini o'zgartiruvchi kuch sifatida tasvirlanadi. *Time will tell* — *Vaqt ko'rsatadi* hamda *Time heals all wounds* — *Vaqt barcha yaralarga davo* birliklari shunday talqinga imkon beradi.

Birinci juftlikda vaqt kelajakda haqiqatni ayon qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, inglizcha ifodadagi aytish harakati o'zbekchada ko'rsatish harakati bilan beriladi. Konseptual vazifa o'xshash bo'lsa-da, uni ifodalovchi fe'llarning sezgi va faoliyat asoslari farqlanadi.

Ikkinchi juftlikda vaqt o'tishi bilan ruhiy og'riqning kamayishi davolanish sifatida tushuntiriladi. Bunda metaforik tasvir murakkab ruhiy jarayonni ixcham ifodalashga yordam beradi. Ushbu birlikni barcha jarohatlar yoki ruhiy kechinmalar vaqt o'tishi bilan albatta yo'qolishini bildiruvchi haqiqiy hukm sifatida emas, umumlashgan obrazli ifoda sifatida tushunish kerak.

Vaqtning shaxslantirilishi nutqiy vazifaga ham ega. *Vaqt ko'rsatadi* ifodasi muayyan bahoni keyinga qoldirishga xizmat qilishi mumkin. Vaqtning davolovchi kuch sifatida tasvirlanishi esa taskin berish mazmunini yuzaga chiqaradi. Shunday

qilib, temporal metaforalar tushunchani izohlash bilan birga, suhbatdoshning munosabati va hissiy holatiga ta'sir etish vositasi ham bo'la oladi.

Qiyosiy natijalar va muhokama

Tanlangan misollar ingliz va o'zbek tillarida vaqtning metaforik ifodalanishini quyidagi umumiy modellar asosida tavsiflash imkonini beradi:

Konseptual model	Inglizcha misol	O'zbekcha misol	Qiyosiy kuzatuv
VAQT — RESURS	<i>save time</i>	vaqtni tejamoq	Harakat va uning temporal ma'nosi yaqin
VAQT — QIMMATLI BOYLIK	<i>Time is money</i>	is Vaqt — oltin	Qadrlash umumiy, obrazli asos farqli
VAQTNING O'TISHI — HARAKAT	<i>Time flies</i>	Vaqt uchib o'tadi	Tezlik orqali subyektiv baholash mavjud
DAVOMIYLIK — FAZOVIIY O'LCHOV	<i>a long time</i>	uzoq vaqt	Konseptual yaqinlik leksik ayniyatni bildirmaydi
KELAJAK — OLDINGI MAKON	<i>the years ahead</i>	oldimizdagi yillar	Kelajak yo'nalish sifatida ifodalanadi
VAQT — FAOL KUCH	<i>Time will tell</i>	Vaqt ko'rsatadi	Vazifa o'xshash, harakat tasviri farqli

Jadvaldagi muqobillar kontekstga bog'liq bo'lib, barcha vaziyatlar uchun tayyor tarjima formulasi sifatida qabul qilinmasligi kerak. Masalan, *spend time* birikmasi ayrim kontekstlarda *vaqt sarflamoq*, boshqalarida esa *vaqt o'tkazmoq* shaklida tarjima qilinadi. *Spend time with family* jumlasidagi munosabatni *oila bilan vaqt o'tkazmoq* shakli tabiiyroq ifodalaydi. Demak, metaforik modelni aniqlash tarjimada foydali bo'lsa-da, birikmaning kommunikativ mazmuni va uslubiy xususiyatini tekshirish o'rnini bosa olmaydi.

Tahlil, shuningdek, metafora bilan o'xshatishni farqlash zarurligini ko'rsatadi. *Vaqt — daryo* ifodasi metaforik tenglashtirishga asoslanadi, *vaqt suvdek oqadi* birikmasida esa o'xshatish ko'rsatkichi mavjud. Ular o'xshash konseptual

tasavvurga tayanishi mumkin, lekin lisoniy qurilishi bir xil emas. Tadqiqot materialini tasniflashda bu farq saqlanishi lozim.

Maqolaning asosiy cheklovi materialning illustrativ xususiyati bilan bog'liq. Keltirilgan misollar muayyan modellarning ikki tilda ifodalanish imkoniyatini ko'rsatadi, ammo qaysi model ko'proq ishlatilishini aniqlamaydi. Buning uchun hajmi, janri va davri bo'yicha muvofiqlashtirilgan inglizcha hamda o'zbekcha matn korpuslarini tekshirish zarur. Madaniy farqlar haqidagi xulosalar ham alohida misollarga emas, izchil kontekstual va miqdoriy dalillarga tayanishi kerak.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillaridagi tanlangan birliklarning qiyosiy-kognitiv tahlili vaqtning resurs, harakat, fazoviy munosabat va faol kuch vositasida ifodalanishini ko'rsatdi. Mazkur modellar mavhum temporal tajribani nisbatan aniq va tanish munosabatlar orqali anglash imkonini beradi.

Tahlil asosida uchta xulosa chiqarish mumkin. Birinchidan, ikki tildagi vaqt metaforalari o'rtasida konseptual mushtaraklik mavjud: vaqtni tejash, sarflash, uning o'tishi va kelajakning yaqinlashishini ifodalash bunga misol bo'ladi. Ikkinchidan, umumiy konseptual asos leksik-grammatik ifodaning aynan bir xil bo'lishini ta'minlamaydi. Uchinchidan, metaforaning mazmuni uning kontekstdagi vazifasi, kuzatuv nuqtasi va baholovchi xususiyati bilan birgalikda aniqlanishi kerak.

Vaqt metaforalarini shu mezonlar asosida o'rganish qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va xorijiy til ta'limi uchun ahamiyatlidir. Keyingi tadqiqotlarda tanlangan modellarni korpus materiallari bilan tekshirish, ularning janrlar bo'yicha taqsimlanishini aniqlash va ona tili sohiblarining talqinlarini qiyoslash mazkur xulosalarni aniqlashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Boroditsky, L. (2000). Metaphoric structuring: Understanding time through spatial metaphors. *Cognition*, 75(1), 1–28. [https://doi.org/10.1016/S0010-0277\(99\)00073-6](https://doi.org/10.1016/S0010-0277(99)00073-6).
3. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408>.
4. Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22(1), 1–39. <https://doi.org/10.1080/10926480709336752>.